

FORDÍTOTT VILÁGOK UNIVERZUMA

Ezúttal nem is vicc.
(Karinthy Frigyes)¹

1. Kifordult ész

Milyen a filozófia tere? Ha álunkban belépnénk ama nagyszabású szellemi „közlésítményünkbe”, amely a bölcséleti hagyományok, filozófiai elvek, eszmék, irányzatok teljes színterét alkotja, akkor ezt a gigantikus filozófiai teret vajon *milyen alakúnak és alkatúnak* találnánk? Határtalannak látnánk, mint a csillagos eget? Vagy inkább olyanak, mint a Louvre melletti üvegpiramist? Mint egy dzsungelt? Vagy olyanak látnánk, mint egy eszmesupermarketet, vagy mint egy ócskavastelepet? Vagy inkább mint egy végtelen sugárú gömböt, melynek bárhol lehet a középpontja? Vagy mint egy barlangot, tele vaksi rab-szolgákkal?

Nem azt kérdem, mit mond a filozófia a *fizikai* (a nem metaforikusan értett) térről; tehát nem a tér filozófiájáról lesz szó az alábbiakban. Nem is arról szeretnék beszélni, hogy egyes filozófusok milyen *metaforikus* gondolati tereket vízionálnak saját eszméik láttatásához. Tudjuk, volt, aki egy legvégső idea vagy az abszolút ész fogalmi csúcspontja alá rendelt minden létezőt és elgondolható. Volt, aki a dolgokat örvényekben látta sodródni, forrásokból fakadni, szférák gyűrűibe rendeződni. Volt, aki léttörténeti, szellemtörténeti spirálra fűzte őket. Volt, aki a dolgok egzisztenciális és esszenciális ikerminőségeivel, létük és lényegük párosaival töltötte be a mindenség végtelen gömbjét.

Továbbá: a „Milyen a filozófia tere?” kérdés nem is egy gondolatkísérleté. Nem annyit jelent, mint elképzelni, mit jelent denevérenek lenni; vagy hogy agyak vagyunk-e egy tartályban, vagy hogyan vennék, ha netán „síkföldieknek” születtünk volna, és gömböt látnánk átkelni a világunkon; vagy ha valóságos univerzum-lakókként párhuzamos valóság köszönné be az életünkbe, és egy multiverzumban találnánk magunkat.

Nem az ilyen és ehhez hasonló teoretikus víziókról vagy gondolatkísérletekről beszé-

¹ Jelen szöveg a Kalligram Kiadónál közeljövőben megjelenő könyvem (*A Liget, a Sétány, a Csarnok és a Kert. A filozófiai tér*) utolsó írásának bevezető fejezete. Karinthy „Fordított világ” című írásának itt idézett nyitó mondata többek közt azért is áll e fejezet mottójaként, hogy vele *derűs emlékezetet* adjak egy hozzászólásnak, amely egy nemrégiben tartott előadásom utáni vitán hangzott el (*A NIELS-formula. Van-e létjoguk a „mély igazságoknak”?*). Ez az előadásom, filozófiai kontextusban tárgyalva, az igazság világának visszajára fordításáról, Niels Bohr-i fejtejtőre állításáról szólt. Bohr szerint ugyanis az igazságnak néha az ellenkezője is igazság; ez a „mély igazságok” (tiefen Wahrheiten) esete. Erre érkezett a mondott reakció egy kiváló kolléga részéről, mégpedig így: „*Ez most valami vicc?!*” – Utóbb úgy találtam, hogy megjelenés előtt álló könyvem utolsó írása (annak itt közölt, bevezető fejezete pedig kiváltképp) akaratlanul is feleletként kínálkozik erre az amúgy választ láthatóan nem váró, őszinte és spontán reakcióra, mely egyébként, a látszattal ellentétben, nagyon is *rászorgálna*, hogy *komolyan vegyüik*. Mert, hogy a viccre viccel – vagyis komolyan – válaszoljak: az ellentétükben is igaznak tartható („mély”) igazságok fejszóját belevágni a tisztességben megőszült filozófia-atyánk hátába, aki világeletében az egy-örök igazság tisztességgel hitét vallotta, nos, ez, való igaz, *viccnek kissé durva lenne*. Így aztán az erre teendő mostani javaslatom – *ezúttal nem is vicc*.

lek. Hanem azt kérdezem, hogy *maga a filozófiai hagyományok alkotta tér milyen alakú és alkattú egészében véve*. Hogyan mutatkozhat meg olyannak ez a tér, hogy helyet tud adni az egyes gondolati mozgások akár legszemélyesebb sarokpontjainak is, amelyeken egy-egy vizsgálendő kérdés megfordul, de a filozófiai irányzatok rendkívül kiterjedt, összetett színtereinek is, amelyek akár „fordított világoknak” is tűnhetnek mások szemében?

Talán ez utóbbiakon érdemes kezdeni. Mert: ugyan hol volna keressendő *nagyobb tér*, mint olyan színtereken, ahol a filozófiák egész hagyomány-univerzuma feje tetejére képes átfordulni? S hogyan néz ki *maga a filozófia fordított világ gyanánt*?

Tény ugyanis, hogy amikor a 19. század legelején a filozófia először ismerte fel a saját irányai alkotta, történeti terét *egész* formaként, akkor épp ezzel a frázissal tette. Hegel és Schelling az észtól már kifejezetten „egészben és osztatlanul” uralt teret (melyet Hegel dialektikaként fogott fel, Schelling pedig természetfilozófiaként) értelemidegenként, sőt az „egészséges, józan értelem” számára *visszájára fordult világnak* [verkehrte Welt] mondta.² Ők, a *Kritisches Journal der Philosophie* fiatal szerkesztői 1802-ben ezt a képet, a „fordított világét” használták *emlékmaként* a saját filozófiai világukra, átvéve Ludwig Tieck két évvel korábban, 1800-ban megjelent novellája címét.³

Ez a híres frázis joggal idézi vissza Platón barlanghasonlatát a *világlátások kontrasztjáról*. Azt az ötletet, hogy vannak, akik a világot két dimenzióban, árnyképekben látják, és vannak, akik az ideák napfényénél három dimenzióban. Egyikük világa a másikhoz tartozók szemében egészésként véve, vagyis *világként látva* érthetetlen és felfoghatatlan. Az ismétlés persze radikalizálás is volt Hegel és Schelling részéről. Itt már nem leláncolt, egy irányba nézni kényszerített rabszolgák, hanem maga az „egészséges, józan értelem” hívei azok, akik sötétségben élnek, mint Platón barlanglakói, mit sem tudva az „abszolút ész” fényéről. Hegelék „fordított világában” a *véges értelem egész világa* lett szűkös és sötét barlanggá.

Az, hogy ez az erősen provokatív kép átgondolt választás hozadéka volt, nem csak azon látszik, hogy Hegel *A szellem fenomenológiájában* kifejtő módon tér vissza rá. Hanem: azon is felismerhető ez az emblematikus erő, hogy Hegel ellenfelének, Schopenhauernek rögtön ez a frázis csúszik ki tolla alól, amikor – legnagyobb sajnálatára – mesterét, Kantot az „elhegeledés” vétkében kell elmarasztalnia az isten-ideálról szóló tanítása kapcsán, mégpedig úgy, hogy Hegelt magát „sarlatánkodó” mutatványosnak nevezi, aki egy „fordított világgal” vásározik.⁴

² G. W. F. Hegel: „Bevezetés. A filozófiai kritika lényegéről általában s kiváltképp a filozófia mai állapotához való viszonyáról”. G. W. F. Hegel – F. W. J. Schelling: *Hit és tudás. Tanulmányok a Kritisches Journal der Philosophieből*. Ford. Nyizsnyánszki Ferenc. Osiris – Gond, 2001. 18. A Schelling-frázist lásd: A természetfilozófia viszonya általában a filozófiához, i. m. 198.

³ A Tieck-novella értelmezéséhez bővebben lásd Weiss János szép esszéjét: *Kierkegaard, a bohóc és Ludwig Tieck*. <http://www.c3.hu/~prophil/profi014/weiss.html> Nem túl lényeges ugyan, de megjegyzésre talán érdemes: az, hogy a „fordított világ” – mint frázis – *filozófiára való alkalmazása* 1802-ben a Hegel–Schelling szerkesztőpáros közül melyikük leleménye volt, nekem (nyilván ismereteim hiányosságai miatt) nem tűnik vitán felülinek. Ismert ugyan, hogy Hegel *A szellem fenomenológiájában* visszatér rá, viszont például egy olyan korabeli, neves értelmiségi, mint Johann Christian Schwab 1803-ban ezt a passzust Schellingnek tulajdonítja (*Ueber der Wahrheit der Kantischen Philosophie*. Nicolai Verlag, Berlin – Stettin, 1803. 107.)

⁴ Schopenhauer Kantnál azt a nézetet bírálja, amit az *ens realissimum* (legvalóságosabb lény) fogalmáról alkotott. Kant itt, írja Schopenhauer, „az igazsággal szöges ellentétben az ész lényegi és szükségszerű gondolatának kiáltja ki a minden lehető realitás foglatatáról szóló – nyíltan ki kell mondanunk: groteszk – elképzelést. (...) Kant tehát itt a szó szoros értelmében a *feje tetejére állított* megismerőképességünk haladási irányát. Úgyhogy alighanem teljes joggal szemére vethetnénk, hogy ezzel ő adott alkalmat arra a napjainkban elhíresült filozófiai sarlatánkódásra, amely ahelyett, hogy a dolgokból absztrahált gondolatoknak ismerné el a fogalmakat, fordítva: a fogal-

Ez a Kantra visszafordított, de valójában Hegelen ejtett vágás Schopenhauertől azért is említésre méltó, mert fölfedi a *filozófiai találati pontot*, melyet Hegelék akartak a „fordított világ” frázissal utólag célba venni – eredetileg *Kanton*. Ez pedig nem más, mint *A tiszta ész kritikájában* álló bírálat a „kifordult észről” („verkehrte Vernunft”, *perversa ratio*).⁵ E frázis magyarázatában Kant azt a nézetet bírálta, amely a dolgok közti „célszerű egység elvét, valóságos voltát” veszi alapul, s ily módon *valóságként* előfeltételez egy végső egységet, ahelyett, hogy bebizonyítaná a létezését. Vagy, miként ezt Kant javasolja, csak és kizárólag szabályozó elvnek tekintené, *nem pedig valóságnak*.

A Schellingékkal színre lépő új filozófus-generáció azonban pontosan ezt a Kant által *perversa ratió*nak, „kifordult észnek” minősített álláspontot vallotta a sajátjának. Ezt tekintette *realitásnak*. „Nem a véges a reális, hanem a végtelen”, írja majd Hegel a *Logikában*.⁶ Csak az történt tehát, aminek történnie kellett egy új nemzedék fellépésekor. Az új generáció filozófusai dacosan és ironikusan kinyilvánították a kor akkori legnagyobb filozófusa ellenében, hogy ők, ha tetszik, „kifordult észszel”, büszkén vallják magukat olyan univerzum megalkotóinak s letéteményeseinek, amelyben az értelem meghaladhatatlan végességét valló Kant-hívek legfeljebb csak egy kifordított, visszájára fordult világot tudnak látni.

A „fordított világok” frázisának filozófiai küzdőtere új versenyszámot jelent a bölcseletek elég régi küzdelemsorozatában. Egy fordítottnak, azaz *visszájára fordultnak* mondott világ: ezt a minősítést világok választják el egy adott világkép pusztá bírálatától. A „fordított világ” frázis nem bírálatot vezet be, hanem *megtagadást*, teljes ignorálást. Kimondása nyomán egy egész világ semmissége, virtuális megsemmisítése dereng fel. A visszájára fordítottság ítéletében a *demon est deus inversus*, a lefelé fordított pentagramma, a palinódia ősi hagyománya, az *anatéma* tradíciója él tovább. Annak a mágikus hagyománynak hosszú árnyéka vetül a visszájára fordultnak mondott világra, amelyet egykoron a visszafelé mondás, a keresztbe tett ujj, a fejfelé állítás gesztusa jelentett, hogy az érje el a dolog, tett, személy vagy elv egészének semmissé tételét.

A fordított világok ütközése – akár az állítólag a lábán masszívan álló, vulgáris világgal, akár a filozófiaiilag másképpen tótágast állókkal – nem nézetek csetepatéja, és nem is vélemények versengése. Hanem: a szellemi világok *legnagyobb viszállya* azok közül, amelyekkel a filozófia tere szolgálni tud. Persze kérdés, hogy aki egy vagy több visszájára fordult világba bocsátkozik, vagyis a filozófia terében találja magát, az vajon *tévedésben* van-e inkább vagy *játékban*.

Minthogy a jelen írás nem kultúrtörténeti értelemben s nem is a filozófiatörténeti leírás igényével, hanem a filozófiai tér jobb megértéséért veszi szemügyre a filozófia e frázissal üzött, különös játékát, muszáj kérdésének irányát pontosabban megadnia. Ez így szól, klasszikus hangszerelésben. „Fordított világok” *vannak* – kérdés, hogyan *lehetésgesek*.

---

makat tekinti elsődlegeseknek, és a dolgokban csupán konkrét fogalmakat lát. Ily módon a *fordított világgal* [verkehrte Welt] úgy vásárolzik – természetesen a nézőközönség legnagyobb örömére –, mint egy filozófiai paprikajancsi-mutatvánnyal.” (Kiemelés tőlem, H. O.) Akinek van füle, hallhatja, hogy Schopenhauer csöndesnek indult Kant-bírálata, mire a bekezdés végére ér, már a „napjainkban elhíresült” Hegel „filozófiai sarlatánkodása” ellen mennydörög. Arthur Schopenhauer: *Az alap tételéről. Kant filozófiájának kritikája*. Ford. Kurdi Imre. L'Harmattan, 2013. 297.

⁵ Immanuel Kant: *A tiszta ész kritikája*. Ford. Kis János. Atlantisz, 2004. 550–551. (B 720–721)

⁶ G. W. F. Hegel: *A logika tudománya*. Ford. Szemere Samu. Akadémiai Kiadó, 1979. 122.

2. Átfordítás és visszajára fordítás

Régi igazság, hogy nincs esztelenség, amit ne mondott volna már valaki filozófus. De bennünket most nem az egyes blódségek, kósza agyrémek, eseti észfogyatkozások érdekelnék. És persze a rendszerszerű zártágukban felülmúlhatatlan, hol bájosan együgyű, hol zűrösen vérszomjas paranoiák és konteók sem. Nyilván van vélekedés, amely odáig is elmegy, hogy *minden* filozófia fordított világ egy tőle különböző számára. Ennyiféle buk-fencet azért nem vetnek a filozófiai manézs tótágast álló, nagy nevetetői.

Kérdéseink amúgy is másra vonatkoznak, nem a filozófia fordított világainak elvi különbségére (egy Kant-írás címét idézve) a „fej betegségeinek” bőséges kínálatával szemben. Vajon a filozófiailag „kifordult ész”, vagyis egy módszeres és kritikailag reflektált gondolati erő hogyan képes megteremteni egy *egész* „kifordult világot”? Kérdésünk továbbá (amire azonban csak néhány példájuk áttekintése után lehet majd válaszolni), hogy miképp lehetne klasszifikálni a filozófiai világfordításokat.

Ami az első kérdést illeti: az alábbi példák azt mutatják, hogy a filozófusok alkotta világ (szöges ellentétben az isteni világtéremtéssel) nem egy csapásra fordul feje tetejére. Minden világfordulat-aspiráns filozófia ugyanis két gondolati mozgás komponenséből, *két mozdulat* egymásutánjából tevődik össze. Rendre két vetület-félfordulattal, két tükrözéssel érik el a maguk fordított világát, és ezekből a *második* hozza el igazából s egyben tetőzi be a világfordítás okozta megrettentést. Lássuk a példákat!

Már *Platón* barlanghasonlatában is két „körbefordulás” van. Ezek közös neve, mint Heidegger írja, a *paideia*: a képzés, nevelés.⁷ Köztük az első felvezet a napvilágra. A barlang álvalóságából átvezet a fenti, az „igazi” *világba*, az idea fénye láttatta napvilágba. A második, a szörnyűségesebb „körbefordulás” ellenben visszavezet a barlangba; és Platón hasonlata valóban csak itt, „ebben teljesül ki”. Ez a visszaút szembesít ama dermesztőbb belátással, hogy szinte lehetetlen másokat az igazságnak megnyerni, az igazat a nem-igaz alól kibányászni, avagy újra Heideggert idézve: „a legfőbb elrejtetlent egy alacsonyrendű és makacs elrejtettségtől elhódítani”.⁸

Kant kritikái „*revolutio*”-gondolata, a „kopernikuszi fordulaté”, szintén két filozófiai mozdulat eredménye. Az első félfordulat: figyelmeztetni a tudás korlátozottságára, az ismeretek elérhetőségének korlátaira, meghúzni – például Leibniznek az elégséges alapról szóló elvével szemben – a megismerési elv (*ratio cognoscendi*) érvényének határvonalat az isten létét kimondó „abszolút tételezéssel” szemben. Ezt a mozdulatot Kant már pályája elején megtette.⁹ Csak az ezt a mozdulatot kiteljesítő, második körbefordulás hozadéka lett az, amit igazán megrettentő belátássá tett a *Kritikák* Kantja: a tapasztalható dolgokon túl nincs igazság és metafizikai bizonyosság, mivel a dolgok „magában valója” (*Ding an sich*) elvileg is, végérvényesen elzárt a tudás elől.

Hegeltől csak a „fordított világ” frázis névadását idézem fel a *Kritikai lapok* Schellinggel együtt jegyzett bevezetőjéből, hisz rövidesen bővebben is tárgyalom a „fordított világ” látószögének hegeli értelmét, nemcsak e passzus, hanem *A szellem fenomenológiája* alapján is: „A filozófia... csakis azáltal filozófia, hogy egyenesen ellentétes az értelemmel, de ennek következtében még inkább ellentétes az egészséges emberi értelemmel – ezen valamely emberi nem helyi és időbeli korlátozottságát értjük; ehhez viszonyítva a filozófia világa magában és magáért véve fordított világ.” Most csak annyit, hogy Hegelnél ezt a világot hasonlóképp két eszme-mozzanat teszi megfordítottá. Az erők világára eszmélő tudat előbb az „*első érzékfeletti*” fordul át, „a törvények nyugalmas birodalmába”, ahol

⁷ Martin Heidegger: Platón tanítása az igazságról. Ford. Kocziszky Éva. In Heidegger: *Útjelzők*. Osiris, 2003. 207.

⁸ Uo. 210–211.

⁹ Immanuel Kant: *A metafizikai megismerés alapelvei új megvilágításban* (Nova dilucidatio, 1754).

felismeri az azonosan maradót (az állandót) és egyszersmind az ezzel nem azonosat. Majd ez a kép tovább fordul, s eljut a „második érzékfelettibe”. Csak ez jelenti Hegelnél a „fordított világot”, ahol is a maradandóság helyett a tudat épp valami felfoghatatlan mozgásra és változékonyságra eszmél.¹⁰

Marx, aki, mint jól ismert, Hegel dialektikájának „fordított világát” akarta, úgymond, *fejéről talpára* állítani, nem pusztán azzal hajtott végre szakítást, hogy materiális és társadalmi alapot tételzett egy tisztán szellemi, észbeli kiindulópont helyén. Ez csupán az első félfordulat volt. A második, szintén ehhez kapcsolódó, de jóval radikálisabb fordulat-szegmens az volt (a fiatal) Marxnál, hogy a fennálló viszonyokkal gyökeresen szakító, forradalmi tettet *alogikus*, „esztelen” lépésként *igenelte*. Marxnál a hegeli dialektikát a *cselekvő alany* „állítja talpra”. Az ő ész fölött álló, a világot nem magyarázni, hanem megváltoztatni akaró, „pozitív” tettét Marx minden ésszerű számítást túlszárnyaló, minden mérlegelést felülmúló választásként tekintette igazi, helyénvaló döntésnek.¹¹ Az a radikális állásfoglalás, amelyet a cselekvő szubjektum által meghozandó döntés kifejez, a dialektika objektívnek hitt és önmozgásának beállított logosz-elvét tagadja meg.

Nietzsche a pályája elején a „megfordított platonizmust” (umgedrehter Platonismus) jelenti be saját filozófiai céljaként.¹² E korai program, később kiérleltebbé válva, két egymásra épülő elemet ölel fel. „Feladatam: A természet elembertelenítése, majd az ember eltermészetesítése, miután sikerült megalkotni a »természet« tiszta fogalmát.”¹³ A „megfordított platonizmushoz” vezető első félfordulat tehát a *dezanropomorf természetfogalom* elérése, de ez a mozgás itt is csak előkészíti a radikálisabb, második félfordulatot, az *emberfogalom naturalizálását*. E kettősségről is hamarosan szó lesz bővebben.

Utolsó példaként emlékeztetnék Heidegger *léttörténeti fordulatra* vonatkozó eszméjére. Az itt érvényre jutó „körbefordulás” (*paideia*) egyik gondolati mozdulata, mint köztudott, a „második kezdet” szükségességére vonatkozik. Ezt a felismerést szintén majd a belőle adódó következtetés, a második mozdulat teszi a „hátborzongató otthontalanság” létkorszakához illő, „fordított világgá”. Ez teljesíti ki a heideggeri „fordulatot” (Kehre) a legfeljebb fordított filozófiák egyikévé. Ez nem más, mint a léttörténet metafizikai betetőzésének, a humanizmusnak a gyökeres kritikája, morális-antropológiai visszavonása.

Van Nietzscheknek egy idevágó aforizmája, melynek címe is épp ez: „*Fordított világ*”. Így szól: „Élesebben bírálunk egy gondolkodót, ha számunkra kellemetlen tételt tár elénk; pedig okosabb volna ezt tennünk, ha tételét kellemesnek találnánk.”¹⁴ A filozófia fordított világainak felsorolt példái pontosan ezt a meggyőződést erősítik meg: hogy a filozófia még a „legépületesebb” formáiban is megütköztetésre és „elszomorításra” való. Ez utóbbi frázis is Nietzscht követi, aki idézi Diogenész mondását kora egyik agyondicsért filozó-

¹⁰ G. W. F. Hegel: *A szellem fenomenológiája*. Ford. Szemere Samu. Akadémiai, 1979. 88. ff.

¹¹ A *Próbakövek* című könyvemben már utaltam rá, hogy a *Dosztojevszkij-jegyzetekben* a fiatal Lukács ezt idézi Marxtól (A történelmi jogi iskola filozófiai kiáltvány): „Ha azt akarom, hogy a pozitívnek érvénye legyen, mert pozitív, akkor bizonyítsam be, hogy a pozitívnek nem azért van érvénye, mert ésszerű, és hogyan tehetném ezt nyilvánvalóbban, mint annak bizonyításával, hogy az ésszerűtlen pozitív, és a pozitív nem ésszerű? hogy a pozitív nem az ész révén, hanem az ész ellenére létezik? Ha az ész volna a pozitívnek a mércéje, akkor a pozitív nem volna az észnek a mércéje” Lukács György: *A regény elmélete. Dosztojevszkij-jegyzetek*. Ford. Mesterházi Miklós et al. Gond, 2009. 254.

¹² „Filozófiám fordított (umgedrehter) platonizmus; minél messzebb van valami az igazi létezőtől, annál tisztább, szebb, jobb.” Friedrich Nietzsche: *Kritische Studienausgabe* (KSA) 7. kötet. De Gruyter, New York, Berlin, 1980. Lásd az 1870–71-ben készült jegyzeteket, 7 [156], 199.

¹³ Az idézetben álló két kulcskifejezés az eredetiben: *Entmenschung der Natur, Vernatürllichung des Menschen*. Friedrich Nietzsche: „Az új felvilágosodás”. *Jegyzetfüzetek az Így szólott Zarathustra keletkezése idejéből*. Ford. Kurdi Imre, Gond-Cura Alapítvány, 2001. 81.

¹⁴ Friedrich Nietzsche: *Emberi, nagyon is emberi. Könyv szabad szellemek számára*. II. 484. aforizma. Ford. Horváth Géza. Osiris Kiadó 2008. 195. o. A fordításon módosítottam. H. O.

fusáról: „Ugyan miféle nagyságot tud felmutatni, ha már oly régóta úzi a filozófiát s még senkit sem szomorított el?”¹⁵

De a világok megfordításának kettős fordulat-mozzanatai valami lényegesebbet is felvillantanak az „elszomorításnál”. Felfednek valamit a filozófiai fordított világok *létesítésének* módjából. Itt, mint láttuk, rendre két mozzanat tűnik elő. Ez: az *átfordítás* és a *visszajára fordítás*.

Az, hogy a világfelforgató mozdulat kettős, logikus. Egy filozófiailag fordított világnál látszólag annak *fordítottsága* releváns. Nem, a döntő benne az, hogy *világ*. Egész világ. Ezt ismeri fel negatívban egy új filozófia, amikor, első fordulat-mozzanatként, totálképpé áll össze előtte a tőle eltérő észjárások, gondolkodásmódok sora. Egy új filozófia: *világként* születik. Addig minden csak: korrekció, applikáció, kritika, értelmezés, eszmetörténet. Adalék a már adott világokhoz, nem egy újnak az adódása. Ha csak jelzészzerűen is, de a későbbiek fényében fontos rögzíteni azt a két vonást a világ fogalmában, amelyre talán Heidegger világít rá legjobban. Arra, hogy a világ egyrészt olyan *egész*, amely határt és mértéket jelez, másrészt, hogy egy világ – mint szemléletegész – létesülésének alapja a *temporalitás*.¹⁶ A világ tehát olyan egész, amely minden általában vett mérték temporális lehetőségfeltétele.

Az első mozzanat, az *átfordításé*, egy új totálkép létrehozása. Ez egy átfogóbb (érzékfeletti, naturalizált, léttörténeti stb.) vetületet ad az addigi képnek, így láttatja egészként a világ addigi képét. A másik mozzanat ezt a világtrend-totálképet fordítja visszajára. Így éri el, hogy egy gyökeresen más világ képét mutassa.

A második mozzanat, a *visszajára fordítás*, az első folyamánya. Egy immár *világként* világra jött filozófia önreflexiója ugyanis nem csak a neki másféle filozófiai világokról tud. Önreflexióként tudja azt is, miként tűnik fel ő maga másféle gondolati világok felől nézve. Tudja, hogy ha ő az „igazi világból” kifordultaknak látja őket, akkor ők is ugyanilyenek fogják látni őt. A filozófiának ez az önreflexiója tünteti ki őt az ítélettel, hogy ő egy egész világtrend-sorozat fordítottja. Ez egyben azt is jelenti, hogy az ő perspektívájából nézve filozófiai világok érvénytelen univerzuma csak sorozatuk teljes és egészleges visszajára fordítása árán remélhet érvényességet.

A filozófia világtfordításainak klasszifikációjához, második kérdésünkhöz, éppen az érvényesség szóba hozása adhat megfelelő alapot. Ugyanis látnunk kell: más az, ha egy világ érvényességében fordul a visszajára, és más, hogy ez a visszajára fordítás radikálisabb. Ez utóbbi következtében az újonnan létre jött, fordított világ szerkezetében, *egész konstitúciójában* tér el az előzőktől.

Ez arra vall, hogy jogos felvetni a filozófia fordított világának gyenge és erős fogalmát. A gyenge értelemben vett fordított világ *filozófiai érvényességet* fordít visszajára, de nem okvetlenül változtatja meg az ellentett világ struktúráját. Áthelyezi a mértékvétel centrumát, de nem alkot merőben új és más alkatú univerzumot. Kant kopernikuszi fordulata hatalmas „revolútiót” visz végbe a metafizikában, áthelyezi annak origóját, de, képletesen szólva, nem hagyja el az arisztotelészi logika naprendszerét. Marx feje tetejére állítja a hegeli logikát, de átveszi annak dialektikus rendszerét. A fiatal Nietzsche „megfordított platonizmust” hirdet, de kezdetben ez még csak annak egyszerű kifordítását jelenti: nem a minél távolabbi az igaz és a jó, hanem a minél közelebbi.

¹⁵ Friedrich Nietzsche: „Schopenhauer mint nevelő”. in *Korszerűtlen elmélkedések*. Ford. Hidas Zoltán. Atlantisz Kiadó, 2004. 265. o.

¹⁶ „1. A világ inkább a létező létének hogyanját, mintsem magát a létezőt jelenti. 2. Ez a hogyan egészében határozza meg a létezőt. Az egész mint határ és mérték alapján minden általában vett hogyan lehetősége.” Martin Heidegger: *Az alap lényegéről*; a világ és temporalitásról lásd például tőle *A metafizika alapfogalmai* 39. §-át, amely azt mondja, hogy a *Mi a világ?* kérdés „gyökere” nem más, mint az „idő lényege”.

A fordított világ erős fogalma ellenben *más szerkezetű* filozófiai univerzumot takar. *Mást, mint kié?* – kérdezhetnénk vissza. Például: mint a vulgáris (nem filozófiai) világlátásé, „az egészséges emberi értelemé”, ahogy ez Hegelnél áll. Ez azonban csak az egyik aspektus a fordított világok erős fogalmára: fordított világgént venni egymás számára a filozófiai és a nem-filozófiai világot, vagyis a mértékek iránt közömbös és nem közömbös világot. Van egy másik, a filozófia szempontjából *intern* aspektus is. Az, hogy a filozófiai világfordítások hosszú láncán belül is lehet két ellenpólusú perspektíva, amely *egymás vonatkozásában is képes erős értelemben vett fordított világot képviselni*. Kérdés tehát, hogy a filozófia fordított világai közül melyik kettő a leginkább szembe fordult, azaz legellentétebb; melyik kettő az, amely a filozófia terében van ugyan, de nincs egyazon filozófiai galaxis-rendszerben.

Feltételezésem szerint a fordított világok erős fogalmának nem csupán a filozófia és a köznapiság világ-differenciájában van értelme. Lehet értelme, szélsőpólusokként, a filozófián belül is. Ez esetben a két ellentett pólus a filozófiai térnél közvetlenül e tér határára vonatkozik. Még hozzá részben „kívül”: a filozófiai tér *ellentmondása révén* a vulgaritás terével, részben „belül”: a filozófiai tér két szélső pólusát reprezentáló világok *ellentéte* révén.

3. Filozófia nagyban és kicsiben

A fordított világ erős fogalmával értem el annak indokához, hogy miért érdekelnek egyáltalán a filozófia „fordított világai”. Mert rajtuk keresztül próbálom megérteni e világok *térképző látásmódját*. Megérteni, hogy a határaik hol és miben ütköznek ki.

E majdani cél elérése szempontjából először a filozófia fordított világainak két legellentétebb formájáról kell világos, szemléletes leírást adnunk. Ugyanis ahhoz a képhez, mely a filozófia egyetlenes terének alakjáról és alkatáról vállalhatóan bizonyulhat, e két fordított, ám eltérő mintázatában egymást kiegészítő világ *együttes látványa* szolgálhat mértékkel. Azért szolgáltathat e két (egymás felé) fordított világ csak együttes erővel mértéket a filozófia teréhez, mert *e térhez semmiféle egyedüli, autochton vagy adekvát mérték nem létezik*. Aki a mérték-nélküliség mértékét próbálná egyedüli mértékként elgondolni ehhez, az tévedne. Ez a meghatározatlan *ad hoc* mértékvétel, ez a mértékhiány ugyanis nem a filozófia, hanem a vulgaritás világát jellemzi.

A filozófiai *világrendképek* megalkotását lehetővé tevő, produktív képzelet adománya, akárcsak a szerelemé: vak. Ez a tálum nem biztos, hogy a legjobb és leginvenciózusabb gondolkodóké, sőt az sem, hogy a filozófusoké. Példák erre épp a filozófia fordított világainak ellenpólusai.

Ennek a köznapitól két ellenkezőleg elfordított filozófiai világnak egyike egy itt már többször említett, teoretikus prózában utolérhetetlen gondolkodóé, Hegelé. Ennek ellenpólusát viszont nem egy filozófus, hanem egy – filozófiai érzékenységben úgyszintén páratlan – író, Karinthy Frigyes tárja elénk a „Fordított világ” című, 1928-as írásában. Ez a különös szöveg egy német csillagász agyrém-teóriájából alkot filozófiai univerzumot. Most e két fordított filozófiai világot idézem fel, azzal a nem titkolt céllal, hogy előbb őket fordítsam szembe egymással, aztán pedig mindkettőjüket a köznapisággal, amelynek egyaránt a fordítottjai, ahogyan az is nekik.

Hegel fordított világról már szót ejtettem érintőlegesen. Most van mód alaposabban szétnézni ott főleg *A szellem fenomenológiája* fejtegetései nyomán. Ezekből az olvasható ki, hogy Hegel teoretikus képzelete a kétszeres tengelyes tükrözéssel jut a fordított világ képehez. Első tükrözés: az „észrevevés világának közvetlen felemelése” az első törvény, a „közvetlen törvény” általánosába. Ezt nevezi Hegel „első érzékfelettinek”, amelyet az „állandó, magával azonos” törvény, az értelem általánosságot alkotó ereje teremt meg. Ez a „törvények nyugalmas birodalma”, a lényegeké.

Hegel e birodalom második tengelyes tükrözésével jut el a tudat „második érzékfelet-tijéhez”: „*Ez a második érzékfeletti világ... az elsőnek a megfordítottja*”. Ez utóbbi – a „fordított világ” – az „észrevevés” eredeti világának immár valóban középpontosan tükrözött, azaz feje tetején álló képét adja. Ez a világ már nem az értelem képviselte „első törvény”, hanem az abszolút ész képviselte „második törvény” hatálya alatt áll, az értelem számára felfoghatatlan változást-alakulást mutatja világtörvénynek, az „állhatatlanságnak állandóságát”.¹⁷

Hegel tehát két „érzékfeletivel” és két „törvénnyel” űz kettős világtükrözésű játékot. Ebben a grandiózus játékban az általánosító értelem az „észrevevés” eredeti, köznapi világot először átfordítja a törvények adta nyugalom helyévé; majd az abszolútumot képviselő ész ezt a birodalmat fordítja tovább, amelytől viszont ez már a köznapi világ lakói számára egy visszajára fordult világ képét mutatja, a változékonyság, az állhatatlanság birodalmát: magát a „fordított világot”.

Összefoglaltuk a hegeli fordított világ műveleti genezisét. Hegel azonban még ennél is tovább megy, és azt mondja, hogy ez a teljes változékonyság képét mutató világ, a „második törvényé” és a „második érzékfelettié”, *átfogja* az első törvény birodalmát is, annak világot is „magában bírja”. Az első törvénynek a másodikba tükrözése tehát végtelenített tükörjáték is. Ezáltal a „fordított világ” nemcsak azt mutatja, hogy benne „a törvény önmagában szükségszerűségé teljesült”, hanem képes az így előállt végtelen tükrözés révén önmaga által és önmagán belül megjeleníteni a *végtelenséget* is.

Hegel fordított világa is, mint minden filozófia, *két mértéket* foglal magában: a relatívum és az abszolútum mértékét. Nála az előbbi a véges, csakis az általánosságig jutó *értelem mértéke*, amelyet magába foglal a másik, az *ész mértéke*. Ez utóbbi a szükségszerűség és a végtelenség mértékét képviseli, az abszolútumot, vagyis azt a „mértéktelet” [Maßlose], amely Hegel szótárában szintén mértéket [Maß] jelent¹⁸ (és nem tévesztendő össze a vulgáris világ mértékhiányával). Hegel fordított világára a relatívum és az abszolútum kettős törvényének, *két mértékének az együttlátása* jellemző. Az abszolútum mértéke azonban „magában bírja”, maga alá rendeli a relatívumokét. Ezeknek kettőse ezért nem mutat dichotóm világot. Az, amit látat, a végtelen mérték és a tőle különböző, de mindenben alá rendelt véges mérték *együtlennek* látott világa: egy abszolútum-prioritású, „nagyban” nézett világ.

S most Karinthy „fordított világról”. Ez: kettős parafrázis. Egyrészt, miként Hegel é is, Platón barlanghasonlatára utal vissza viszonyítási pontként, több szöveghelyen is. De Karinthy ezt a platonikus világot, mondhatni, a nietzschei „megfordított platonizmus” szemüvegén át látja. Másrészt, mint már mondtam, egy csillagász agyrémét, egy *valóban* „kifordult ész” fantazmagóriáját fordítja át, tőről metszett „karinthys” iróniával, komolyan veendő filozófiai – a hegelivel párhuzamba állítható – univerzum-vízióvá.

Maga a világekép-agyrém legalábbis alapötletére nézve rém egyszerű. Képzünk el, hogy a Föld olyan gömb, mely belül üres, s mi a gravitációs földköpenynek nem külső, hanem *belső felületén* járunk. A Föld belseje felé mutató fejünk fölött ott lebeg a relatíve kicsiny égbolt-gömb, a legfeljebb földréz méretű „gázgömböcske”, ahol kicsinyített röppályán keringenek a csillagok, és kis „kályhaként” kering mellettük a Nap az „üres föld-buborék” hol egyik, hol másik félgömb-belsőjéhez közel. A földköpenybe leásva pedig, *kifelé* hatolva, nem jutunk ki sehova. Hanem elérjük a „nagy tűzréteget”, a láva-övezetet, aminek *túlnanjáról* mit se tudni.

Ez a fizikailag abszurd világ-kifordítottság Karinthy szerint filozófiai „allegóriaként” azonban már korántsem „hőbortos elmélet”. Ő úgy látja ezt a galaktikus víziót, mintha az

¹⁷ Az idézetek *A szellem fenomenológiája* már említett oldalairól valók: i. m. 88. ff.

¹⁸ „A mértéket az abszolútum definíciójának is lehet tekinteni”; „a mértékelen ugyancsak mérték” („das Maßlose ist ebenno ein Maß”). G. W. F. Hegel: *A filozófiai tudományok enciklopédiájának alapvonalai. Első rész. A logika*. Ford. Szemere Samu. Akadémiai Kiadó, 1979. 186. (107. §), és 188. (109. §).

eddig a *külső végtelent* fürkésző látsövünket megfordítanánk, a *belvilágot* kicsiben pásztázó eszközzé tennénk. Ez a világ-vízió már nem agrém Karinthy szerint, mert átvitt értelme *valóságos* érzületet képes kifejezni. Nevezetesen: hogy a mai kor embere megcsömörlött a fenségestől, az abszolútum túlhatalmától, az agyonmagasztalt végtelentől, a megdicsőített határtalantól. Elege van ezek ürességéből, valótlanágából, akár a hiteink magasztos tárgyát adták egykor, akár lelkes vagy ádáz néptanítók akarták velük az elkényelmesedett és velejéig öncsaló emberiséget kiseprűzni önkörének rettentően hamis biztonságából. Karinthy úgy látja: ez a kárhozatos, realitás nélküli végtelenség, az „abszolútummá” való fölnagyítás nem nyújt semmit a „szenvedések, értelmetlenségek, igazságtalanságok ellen”.

Egy roppant reális érzület támaszt hát igényt Karinthy-nál a *realitás kicsinyített nézetű világára*. „A félig értett, félig felfogott, hitünk számára használhatatlan óriási világ helyett adjatok nekünk inkább egy egészen kicsike világot, amiben otthon vagyunk”, írja. E „kicsiben” nézett fordított világ filozófiai relevanciáját az adja, hogy talán legpregnansabb ellenképe Hegel „nagyban” nézett fordított világának. Ha a hegeli világnak a *Logika* már idézett tétele a jelmondata: „Nem a véges a reális, hanem a végtelen”, akkor Karinthy diametrisan ellentétes, relativum-prioritású, „kicsiben” nézett világáé így szól: *Nem a végtelen a reális, hanem a véges*.

Habár Hegel fordított világában az abszolút ész (héraikleitoszi) változás-eszméje felül kél föl a filozófia napja, mégis, az itt zenitre emelkedő új csillag ugyanúgy *legvalóságosabb létezőként* néz a földi világra, mint a változatlanúság vezéreszméjét kifejező idea Platon barlanghasonlatában. Ily módon Karinthy ezzel épp ellentétes fordított világa pontosan ugyanúgy „fordított platonizmus”, mint amit a fiatal Nietzsche jelölt meg filozófiai programjával. Azért térek vissza Karinthy fordított világa kapcsán Nietzsche-hez, mert úgy vélem, ez a „kicsiben” nézett világ sokban adósa neki, még akkor is, ha Nietzsche épp az Übermensch minden emberit felülmúló nagyságának eszméjével akarta megroppantani az „emberi, túllontúl emberi” világot, hogy ezzel az embert a maga legsajátabb világának föllelésére és vállalására bírja. Hite szerint ugyanis az *Emberitől* ugyanolyan távoli és idegen az *Embert felülmúló* (az Übermensch), mint a benne megrögzöttségeitől és félelmetől mélyen eltemetett, összetett és változó, ám csak rá valló *Legsajátabb*, amit *A vidám tudomány* így hív latinosa alakban: „proprium és ipsissimum” (a legsajátabb és a legszemélyesebb).

Először is: a világ képének *kicsinyítése* révén Nietzsche is, Karinthy is szoros kapcsolatot létesít *közelség* (az ideától való eltávolodás) és *realitás* közt. Csak épp Nietzsche a kicsinyítést nem egy *térbeli* képen végezte el és mutatta be, hanem egy *idői* vízió.¹⁹ Mindenesetre Nietzsche ide illő mondásait – „Aki részesülni kíván *minden* jóból, annak időnként tudnia kell kicsinek is lenni”, és „Maradjatok hűek a földhöz” –²⁰ Karinthy is mondhatta volna. Miként azt az aforizmát is, mellyel Nietzsche a „*filozófia megcsalattjait*hoz” fordult: „Ha eddig hittetek az élet legmagasabb értelmében, és most csalódottnak látjátok magatokat, el kell-e mindjárt kótyavetyélni az életet a legalacsonyabb áron?”²¹ Karinthy éppúgy a

¹⁹ Lásd Friedrich Nietzsche *Az igazságról és hazugságról nem-morális értelemben* című írásának nyitóképét. „A számtalan villódzó naprendszerbe szétporciózott Világmindenség egyik félreeső szegletében volt egyszer egy égitest, amelyen bizonyos okos állatok kitalálták a megismerést. Ez volt a legelbizakodottabb és leghazugabb pillanata a »világtörténelemnek«: de éppenséggel nem volt több egy pillanatnál. A természet néhány lélegzetvétele után megdermedt a bolygó, s az okos állatok egytől egyig elpusztultak.” (Athenaeum I. kötet, 3. füzet. *A francia Nietzsche-recepció*. Vál. Bacsó Béla. 1992. 3. Ford. Tatár Sándor) Amennyiben a természet *lélegzetvételi ütemegységének* az évmilliárdokat vesszük, akkor – a Föld 4,5 milliárd éves jövőbeli időtartamával számolva – Nietzsche megállapítása teljesen helytálló.

²⁰ Friedrich Nietzsche: *Emberi, nagyon is emberi II.* „A vándor és az árnya”. 51. aforizma (ford. Horváth Géza), illetve *Így szólt Zarathustra*, „Előljáró beszéd”, 3. fejezet (ford. Kurdi Imre).

²¹ Friedrich Nietzsche: *Emberi, nagyon is emberi I.* „Vegyes vélemények és mondások”, 1. aforizma.

platóni-hegeli abszolútum-filozófiának volt a kiábrándultja, mint Nietzsche, és ő sem akarta ezt a csalódást „az élet” ellen fordítani.

Rokonságuk döntő érve azonban a mérték kettőssége, amelyet Karinthy Nietzschéhez hasonlóan feleltet meg s állít szembe Hegelével, aki ezt, láttuk, a *mérték kontra mértéktelen* [Maßlose] *mint mérték* dialektikája képében fejezte ki. A *tragédia születésében* Nietzsche is a *mérték kontra mértékfölöttiség* [Übermaß] kettőst vezet be Apollón és Dionüosz ellentétes jelképalakjain keresztül. A mérték-szimbólumok ellentétét azonban Nietzsche nem rendezi hierarchiába. Nem dialektikát vezet be velük, hanem *agónt*: testvérharcot, testvérviszályt. Éles ellentétük és határozott szétválasztottságuk *mellett* jelzi ezek „testvéristen-ségét” is, így az ellentett mértékek egymással egyenrangú, egymásra utalt, egymást kiegészítő viszonyát.²²

Ez a komplementaritás készíti elő az *Így szólott Zarathustra* valóban fejtetőn álló világát. Benne a főhős, Zarathustra relatívum és abszolútum kettősségére feszül ki: hűnek lenni a Földhöz és elviselni a keresztény Isten halálával az abszolútum értelemvesztését, teljes célhiányát, a lét ugyanakként való örök visszatérését. E dichotómiának és megfordítottágnak legemblematisabb költői képe Zarathustra „kettős akarataról” (der doppelte Wille) szól. Nietzsche itt úgy látta őt, mint aki az Übermensch, az embert fölülmúló ember vonzásától fölfelé gravitál, *lábbal fölfelé lóg*, merthogy mindeközben a *keze lenni képeskedik*, az emberek – a vulgaritás világából szintén kiszakadt, földi „teremtőtársak” – közt, és azok javára próbálna megtartani továbbra is valamit a közös hitbéli fogódzók közül.²³

A kettős mértéknek ugyanezt az egymás alá nem rendelhető elválasztottságát mutatja Karinthy víziója is. Ez, mint láthattuk, olyan galaxis, amelynek belvilága az emberi mértékek kicsinyített, ám így legalább értelemmel megtölthető térségét jelképezi, a határán azonban nagyon is valóságos hiányként jelezve van a másik mérték, az immár valótlan abszolútumé. Karinthynál is éppúgy a valós relatívum mértékének van tehát elsőbbsége az „igazi világok” elvalótlanodott abszolútumaival szemben, mint Nietzschénél. Csak Karinthy nem hisz abban, amiben Nietzsche hitt, hogy az emberi esetlegesség egy képtelennek látszó abszolútum-eszmének, az örök visszatérés embert felülmúló gondolatának kerülőútján mégis rálelhet a legsajátabb mértékére.

Hadd említsék meg itt Nietzsche mellett még egy filozófust, aki egy híres frázissal adott hangot ennek a szakadéknak, amely nála a véletlenszerű történések világon-belülisége és az értékek világon-kívülisége közt nyílt. Wittgensteinnél a *Tractatus* végére teljesen egyértelmű lesz, hogy az abszolútum (mint rendet képező és értéket adó értelem, mint logika és etika) transzcendentális minőség, vagyis *ezen a világon belül kimondhatatlan*. „A világ értelmének a világon kívül kell lennie”, mondja Wittgenstein, hangsúlyozva, hogy ami az értéket „nem-véletlenszerűvé teszi, az nem lehet a világban”. Más szóval: „Amiről nem lehet beszélni, arról hallgatni kell.”²⁴ Wittgenstein világa ezzel dichotóm filozófiai

²² Arra, hogy Hegel világa *fordítottan ellentétes* Nietzschéével, a múlt századelőn már Zalai Béla is rávilágított: „az intellektuális és az akcionális elem funkciójának fordított jelentősége [van] a két rendszerezésben”. Zalai Béla: *A rendszerek általános elmélete*. Ford. Beöthy Ottó. Gondolat, 1984. 124. A „fordított jelentőség” természetesen az „intellektuális elem” emberfölötti, mértéktelen mértéke és az „akcionális elem” emberi, operacionális mértéke között áll fenn (hisz emberi akció csak az emberi mérték világában történhet). Ez a viszony Hegelnél a másikat (a relatívát) magában foglaló alárendelés, Nietzschénél a másikkal (az abszolúttal) agonális és komplementer mellérendelés, dichotómia.

²³ Az *Így szólott Zarathustrának* ezt a költői képét a *Próbakövek* című könyvem Nietzsche-fejezetében elemzem.

²⁴ Ludwig Wittgenstein: *Logikai-filozófiai értekezés. Tractatus logico-philosophicus*. (6.41; 7) Ford. Márkus György. Akadémiai Kiadó, 1989. 87., 90.

világ lesz. Sőt, mivel, mint egyik levele mondja, épp az e világból kiszorult és a *Tractatus*-ban meg nem írt rész a lényegesebb és fontosabb, ezért az abszolútum-relatívum prioritás is éppen úgy megfordul nála, mint ahogy Nietzschénél.

Visszatérve Nietzschéhez és Karinthyhoz: fordított világuk mértékkettőssége a viszonylagosnak a dominanciája felől lát rá az „igazi világra”, ám csak úgy, mint mesékre, fabulákra. Ennek nincs köze semmilyen szolipszizmushoz vagy szcientizmushoz, amely az abszolútumot egyszerűen csak aláveti a relatívumnak. Nietzschénél és Karinthynál a szubdomináns Feltétlen nincsen a domináns Esetleges alá foglalva. Náluk az abszolútum és a relatívum mértéke: két, egymás iránt merőben idegen „testvértestiség”. Ezért az ő „kicsiben” nézett, vagyis az esetlegesség értékprioritását jelző világukban a relatívum és az abszolútum mértékkettősségét nem a dialektika jeleníti meg, hanem a *dichotómia*.

4. Három világ, egymás visszajaként

Miben áll ez a dichotómia közelebről? Nietzschénél például abban a belátásban, hogy a filozófiában nincs értelme egyetlen, monolit morális világrendben gondolkodni. Ezt írja például a *Túl jön és rosszonban* Kant nevezetes csillagos ég képre utalva (*A gyakorlati ész kritikája* végéről): „Ahogyan a csillagok birodalmában olykor két nap határozza meg egyetlen bolygó pályáját... , ugyanígy, bennünket, modern embereket is, a mi »csillagos égboltunk« bonyolult mechanikájának köszönhetően – a *különböző* morálok határoznak meg”.²⁵ A nietzschei filozófiai univerzum kettős napja, láttuk, a „kettős akarat” közti vívódás képében mutatta meg a mérték és mértékfölöttiség dichotómiáját: az ember Földhöz (a maga legsajátabb világához) való hűségét, másrészt a keresztény Isten halálát és a régi-új isten születését, azaz a világgal játszó gyermek-isten, a „keletkezés ártatlanságát” jelképező Aión (Örökkévalóság) redivivusát.

Karinthy fordított világa pedig úgy láttat kettősséget, hogy emberléptékűvé kicsinyített égboltot mutat a görbült földköpenyen belül, ám ez utóbbinak a külső peremén, világunk határán jelezve van az emberen túli lépték is. Csak épp nem úgy, mint, Nietzschét kivéve, előtte mindenkinél: azaz nem egy új orientációs pont, új Nap, új zenit ígéréstével. Hanem olyan végtelenségként, mely az emberi végességgel már teljesen összemérhetetlen és inadekvát. Karinthy végtelenség-kritikájában, mintegy az *emberi világ színének fonákjaként*, az abszolútum megvontsága, az ember Istentől való elhagyatottsága – Nietzsche (egyébként épp Hegelt visszhangzó) szavával: Isten halála – fejeződik ki.²⁶

A dichotómia tehát abban áll itt, hogy a mértékek két szférája: a világban *jelen levő* emberi mérce és az ott *nem jelen levő* emberen túli (abszolút) mérce szférája egyszerre és egymástól elválasztva jelenik meg, az egyik *valóságos* létezőként, a másik *valóságos* hiányként. Nietzsche és Karinthy fordított világa (jóllehet, mint mondtam, távolról sem feleltet-

²⁵ Friedrich Nietzsche: *Túl jön és rosszon*. Ford. Tatár György. Ikon Kiadó, 1995. 93.

²⁶ Ez a részlet Karinthy szövegében mindent elmond a dichotómiáról: „A félig értett, félig felfogott, hitünk számára használhatatlan óriási világ helyett adjatok nekünk inkább egy egészen kicsike világot, amiben otthon vagyunk, ahol urak vagyunk, ahol kiismerjük magunkat. Legyen ez a világ akkora csak, hogy éppen eléérünk benne – legyen akkora, mint egy barlang, egy lyuk, mi nem akarjuk tudni többé, odakint mi van – mi megvárjuk, míg Isten rendbe jön önmagával, aztán szólítson minket megint, ha célja van velünk: »Ádám, hol vagy?«” Itt a platóni barlangra tett utalás természetesen finom ironiaként értendő. Míg Platón barlanglakója tudatlansága okán van barlangban, hiszen neki nem is létezik az Idea fénye, addig Karinthy modern embere keserű tudása okán kívánkozna oda, mert az Idea üres fénytelenységénél, vak semmisségénél még a barlangi homály is otthonosabb.

hetők meg mindenben egymásnak)²⁷ ezért mutat *más téralkatú filozófiát*, mint a filozófia addigi, „igazi világok” uralta galaxisai, ahol újabb és újabb szubsztanciális vagy szolipszista eszmecsillagok akartak monolit világot teremteni maguk által, és így akarták saját fényükkel beragyogni a maguk uralta univerzumot.

Úgy vélem, már nemcsak a filozófiai tér két legellentéteesebben fordított világa szembesítéséhez van elég muníciónk, hanem ahhoz is, hogy kezdjük megérteni, mi az, ami mindkettőjüket szembefordítja a köznapi, vulgáris világértéssel. A filozófia képileg valamiképp vizualizált „fordított világainak” egyik alapformája tehát Hegelé (s ennek háttérében Platóné), míg a *másik* alapformája Karinthyé (ennek háttére Nietzsche, illetve, még távolabbról, Wittgenstein nevével fémjelezhető). Ellentétük összefoglaló indoklásaként lássuk vonásaik tételes szembesítését, kezdve a képi elemeiken.

- Az egyikben képileg *külső* felszínén lakjuk a Földet, a másikban a *belső* felszínén.
- Az egyiknél képi értelemben *alupra* nehezülünk, a másiknál gravitációs *burokra* tapadunk.
- Az egyiknél a színén véges értelem-alap gömbjén *kívül* ragyog az ész Napja. A másiknál a fonákján végtelen ész-burok gömbjén *belül* ragyog az értelem Napja.
- Az egyik sémája az *ész napvilágát* fordítja az ész híján való (relatív) értelem sötétje ellen. A másiké az *értelem napvilágát* fordítja az értelem híján való (abszolút) ész sötétje ellen, ám ellenfényként láttatja a valóságos abszolútum hiányát is.
- Az egyik a végességgel szemben a *végtelen* látószögéből lát, maga alatt látva a semmis relativitást is. A másik a végtelennel szemben a *végesség* látószögéből lát, de maga mellett látja a világból eltűnt végtelent is.
- Az egyik mértékkettőssége egynemű (monolit) világot mutat, ahol az abszolútum-mérték regnál a relativitás mértékei fölött. A másik mértékkettőssége nem egynemű, hanem dichotóm világot mutat, ahol a relativum-mértéknek a *határa* a nemlétező abszolútum létező hiánya.
- Az egyikben az abszolútum a legvalóságosabb: a *legreálisabb létező* (ens realissimum). A másikban a relativum a valóság, de az abszolútum valótlansága egyúttal *minden realitás foglalata* is.
- Az egyik az abszolútum felől, *emberen túli mértékkel* nézi *nagyban* a világot. A másik a relativum felől *emberarányú mértékkel* nézi *kicsiben* a világot.
- Az egyik a *metafizika*, a másik az *antimetafizika* képzeleti mesterműve.

Ezek a filozófiai tér két legellentéteesebben fordított világai. De nem szabad elfelejtenünk, hogy Hegel a saját filozófiájának nagyítva fordított világát nem csak Kantéval fordította szembe. Ugyanezt a frázist az értelemre, a köznapi világra, a józan értelem világára is vonatkoztatta. Ez, mi tagadás, elég durva csúsztatás, alattomos minősítés Kant irányában. Annyit jelent ugyanis, hogy egy filozófia *vulgárisnak bélyegez meg* egy rivális filozófiát. Nem azt mondja tehát, hogy te *másféle* filozófia vagy, hanem, hogy te – laposan vagy semmitmondóan köznapi lévén – *nem is vagy filozófia*. Ez ellenpólusára, a Nietzsche fémjelezte fordított világra is érvényes. Gondoljunk elhíresült mondására, hogy a kereszténység nem több, csak népi platonizmus. Ebben a minősítésben nemcsak éles elhatárolódás és elutasítás van, hanem filozófiai diszkvalifikálás is: a platóni tanok elvulgárosodása fölötti álságos sajnálkozás is.

Nietzsche és Karinthé fordított világa nem vulgáris világ, mint ahogy ellenpólusuké, Platóné és Hegelé sem az. A vulgáritás *közömbös a mérték meghatározottsága* iránt, nem vesz

²⁷ Annál kevésbé, mert, ismétlem, ne felejtjük el, hogy a nietzschei gravitáció, minden relativum-prioritás mellett és a „teremtőtársakba” vetett minden remény ellenére, az Übermensch felé húz, és nem a beláthatatlanul hosszú ideig még „emberi, nagyon is emberi” világnak megmaradni látszó Föld felé.

részt a filozófiának az abszolútum és relatívum mértékkettőségét egymás kontraszt-világivá szervező játékában. A vulgár nézetű, ad hoc mértékű világnak ezért maga a filozófia egésze lesz visszájára fordított világ annak mind metafizikai, mind kritikai változatában. Az egyetlen köznapi és két filozófiai fordított világ ennek alapján *triásként* állítható szembe.

Az, hogy ennek a három, egymás felé tótágast álló világlátásnak közelebbről, *a filozófiai tér és annak idődimenziói* felől nézve mi a viszonya, csak később tisztázható. A filozófia terének vizsgálata ugyanis, úgy sejttem, arra a megütköztető (ha talán nem is elszomorító) eredményre fog vezetni, hogy a filozófia ellentétesen fordított – távolnézeti és közelnézeti – világi mégsem állnak minden tekintetben egymással szemben. A filozófia e két egymásba fordított ellen-világa épp a maga együttességében lesz majd csak igazán a „józan ész” és „egészséges értelem” próbatétele. Talán sikerül beláttatniuk (Kant híres frázisát²⁸ átfordítva a fordított világok konklúziójába), hogy *a filozófiai világok közelnézetek nélkül üresek, távolnézetek nélkül vakok.*

---

²⁸ „Tartalom nélkül üres a gondolat, fogalom nélkül vak a szemlélet.” TÉK B75, 106.